

УДК 614.23/.25

ББК 74.570.053

Юлія Колісник-Гуменюк

Василь Гуменюк

**ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ Й
ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО-
ЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МЕДИЧНОГО
ФАХІВЦЯ**

На основі аналізу методологічних та психолого-педагогічних аспектів професійної культури медичних працівників обґрунтовано її морально-етичну складову, розкрито її роль у становленні професійних і морально-етичних якостей майбутніх медиків. З'ясовано вимоги до професійно-етичної культури медичних працівників та виявлено взаємозалежність професійної культури й професійної етики в процесі формування професійно-етичної культури медичного фахівця.

Ключові слова: медична освіта, професійно-етична культура, медичний працівник, деонтологія, біоетика.

Закласти фундамент професійно-етичної культури майбутніх фахівців у медичних закладах покликана сучасна медична підготовка, мета якої полягає в підвищенні рівня загальної культури особистості через: формування у студентів наукового світогляду і творчого мислення; реалізацію професійної спрямованості змісту освіти; розкриття гуманістичних аспектів професійних знань і діяльності; створення умов для розвитку особистісних якостей майбутніх фахівців.

Аналіз досліджень і публікацій. Шляхи модернізації освіти відповідно до сучасних потреб особистості й суспільства визначені в Законі України «Про освіту» (1991), Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1992), «Національній доктрині розвитку освіти» (2002). Провідні положення реформування медичної освіти регламентовані «Концепцією розвитку охорони здоров'я населення України» (2000).

У працях дослідників теорії та практики навчання і виховання студентів О. Я. Андрійчук, Т. О. Дем'янчук, Ю. І. Колісник-Гуменюк розглядаються проблеми виховання в майбутніх медиків гуманності. Над проблемами деонтології працювали Є. О. Вагнер, В. В. Вербицький, О. А. Грандо, П. Г. Костюк, Є. І. Чазов, Г. І. Царегородцев. Проблеми деонтологічної підготовки фахівців ґрунтовно розглядаються в працях М. П. Васильєвої, Л. В. Переймибиди.

Аналіз відповідної літератури показав, що питання формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців розкрито недостатньо.

Актуальність окресленої проблеми зумовлена низкою суперечностей, які існують в медичній освіті: між сучасними вимогами суспільства до рівня медичного обслуговування й недостатнім рівнем професійно-етичної культури медиків; необхідністю підвищення якості підготовки випускників медичних закладів і неможливістю досягти цього тільки традиційними методами навчання. Подолання цих суперечностей можливе за умов удосконалення медичної освіти. Оперативність і гнучкість системи професійної підготовки медиків значною мірою залежить від ефективності навчально-виховного процесу.

Мета дослідження: проаналізувати взаємозв'язок і взаємозалежність професійної культури й професійної етики в процесі формування професійно-етичної культури медичного фахівця.

Виклад основного матеріалу. Дослідження взаємозв'язку і взаємозалежності професійної культури й професійної етики в процесі формування професійно-етичної культури медичного фахівця вимагає з'ясування сутності поняття «етика» (від гр. «ethikos», який є похідним від слова «ethos» – характер, звичай, традиція). Бути етичним означає дотримуватись поведінки, яка відповідає прийнятим у суспільстві нормам. Термін «етика» вживається в багатьох значеннях, зокрема як синонім терміна «моральність». Етика як наука є філософським ученням про мораль як форму суспільної свідомості та специфічну сферу суспільного життя. Інколи термін «етика» («етичний») вживають для оцінки поведінки і розуміють як упорядкований збір правил поведінки, що акцептується якоюсь особою чи групою людей.

Значний внесок у розвиток етики як науки зробив І. Кант. Він вважав, що мораль – це наука не про те, як ми маємо зробити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати вартими щастя [4, с. 463]. І. Кант висунув концепцію, яка синтезує раціональні аспекти основних етичних учінь Нового часу. Уточнення пред-мета етики та специфіки моралі як сфери людської свободи дозволило йому окреслити три ступені діяльності суб'єкта:

1. техніко-механічний (завдяки якому людство підносить себе над природою);
2. прагматичний (діяльність охоплює економічну, суспільну структуру і є протилежною природному буттю);
3. моральний (на цьому рівні діяльності людство цивілізується і вдосконалюється як рід, суспільство розгортається як царство свободи, а не просто як суспільний природний стан, у якому зажерливість і ненависть стримуються лише зовнішнім насиллям).

У філософії Г. Гегеля мораль – це суб'єктивне розуміння об'єктивних відносин людей і їхні вчинки відповідно до цього розуміння. Критерієм моралі є мотив поведінки, який власне й визначає: є вчинок моральним чи ні.

Г. В. Ф. Гегель визначав мораль як внутрішнє переконання людини, а моральність вважав найвищим ступенем розвитку об'єктивного духу.

Великий внесок у розвиток етичної науки зробили французькі філософи XVIII ст. К. А. Гельвецій розглядав мораль, що існує в самій природі людини і є наслідком природно-історичного розвитку суспільства, результатом формування людської свідомості під впливом суспільних процесів. В основу моральної поведінки покладалося поняття «доброї волі», а мораль була не засобом, а метою сама по собі [2]. Тобто, етика епохи Просвітництва в такий спосіб торкнулася більш глибокого рівня людської сутності: людина повинна поводитися морально, виходячи з потреб людського існування, а не з мотивів особистого блага, егоїзму. Це стосується й існування людини в професії.

У структурі етики виділяють декілька рівнів знань, основні з них це: емпіричний, теоретичний і нормативний. На рівні емпіричного дослідження визначають факти, які стосуються морального життя людини й суспільства, установлюють закономірності. Завдання етики на цьому рівні становить опис моралі, який відбувається і в таких розділах, як соціологія моралі, психологія моралі, історія звичаїв. Теоретичний рівень етики пояснює, відтворює, осмислює й обґрунтовує мораль, систему моральних норм і цінностей, що склалися, доводить її мотивацію, перевагу, надійність. Завдання етики на нормативному рівні: улитися в суспільне життя, закріпити стандарти людської моральності, моральне виховання й стимулювання духовного розвитку людини.

Предметом вивчення етики є походження моральних норм, принципів, законів, роль моралі в суспільстві та житті людини.

У наукових джерелах мораль традиційно розглядається як сукупність норм, цінностей, ідеалів, установок, які регулюють людську поведінку і є важливими складовими культури; спосіб нормативного регулювання дій людини в суспільстві; особлива форма суспільної свідомості; вид суспільних відносин (моральні відносини); об'єкт спеціального вивчення етики. Вона регулює відносини людей шляхом переконання, внутрішнього – через совість, і зовнішнього – через думку інших, суспільну думку.

Мораль (від лат. *moralis* – моральний, *moris* – звичай) – це сукупність історично зумовлених правил, норм, звичаїв, принципів співіснування й поведінки людей, їхніх відносин у процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей. Вона визначає їхні обов'язки стосовно один одного, соціальних груп, верств, класів, суспільства, виконання яких базується на громадській думці. Походження моралі, її природа, структура й особливості закладені в етиці. Моральність уособлює міру самоконтролю людини, виступає показником того, наскільки людина є відповідальною за свої вчинки.

Дж. Локк вважав головним у вихованні формування характеру. «Доброчесність – складна й цінна мета виховання, – відзначав педагог, – ... Усі інші міркування, усі інші якості повинні дати дорогу доброчесності» [6, с. 143]. Виховання, на його думку, повинно вирішувати три завдання: виховання тіла, характеру (моральність, розвиток волі) і розуму. Програма морального

виховання молоді Дж. Локка передбачала формування дисципліни духу (самообмеження, розумність, скромність, поміркованість, передбачливість, щедрість, хоробрість, мудрість, відповідальність). Важливою рисою особистості він вважав добру вихованість (внутрішню делікатність, чемність). Крім того, Дж. Локк розробив і запровадив у моральне виховання метод вправ як формування моральних звичок.

Моральна культура особистості – синтетичний, інтегральний наслідок розвитку людства. Вона характеризується як рівнем засвоєння моральних цінностей суспільства, так і причетністю суб'єкта до їх збереження і створення. У науковій літературі моральна культура характеризується як ступінь засвоєння прогресивних моральних цінностей та оволодіння навичками їх реалізації; усе морально позитивне цінне в життєдіяльності індивіда або соціальної спільноти; закріплення в суспільній думці моральних цінностей, що використовуються на практиці більшістю людей [1, с. 196]; певні знання про закони моральних відносин. Моральна культура виділяє в людській діяльності моральну суть; створює нормативи та дає оцінку нормам поведінки й моральному стану суспільства. Отже, моральна культура – це цілісна система елементів, яка охоплює культуру світосприйняття, культуру відчуттів, емпатійну культуру, культуру поведінки й культуру вчинку, життєві установки й принципи в моральній практиці.

Людина стає моральною особистістю, коли добровільно підпорядковує свої дії моральним вимогам суспільства, усвідомлює їх значення і зміст, здатна ставити перед собою моральні цілі й виробляти рішення відповідно до конкретних обставин, самостійно оцінювати власні дії й вчинки інших, виховувати себе, протистояти середовищу.

З часів Арістотеля в структурі моралі виділяли моральну свідомість і моральні вчинки. Сучасна етика додає до них ще й моральні відносини, моральну діяльність. Таким чином, сучасна структура моралі містить:

- а) моральну свідомість – регулятивні ідеї, що спонукають до вчинків;
- б) моральну діяльність – вчинки в тому стані, у якому вони були спонукані моральними мотивами;
- в) моральні відносини – будь-які відносини на тому етапі розвитку, коли в них реалізуються моральні вимоги (ставлення до сім'ї, праці, до природи, Батьківщини); а також відносини між людьми.

Зважаючи на це, окреслимо основні структурні елементи моральної культури особистості – культура моральної свідомості, культура моральної діяльності й культура моральних відносин.

Моральна свідомість особистості об'єднує моральні норми, принципи, категорії, мотиви, ціннісні орієнтації та є різновидом форми суспільної свідомості, яка відображає реальні відносини й регулює моральний бік їх діяльності у формі відповідних уявлень (норми, принципи, суспільний і моральний ідеали, поняття добра і зла, справедливості та несправедливості). У

моральній свідомості маємо ідеальне відображення моральної діяльності й моральних стосунків та їх моральне обґрунтування.

Рівень моральної свідомості реалізується через почуттєву, раціональну й вольову сфери. Кожна людина ще в ранньому віці має брати на себе відповідальність та обов'язок за життя, здоров'я, благополуччя інших людей. Таким чином, змістовий аспект почуттєвого рівня моральної свідомості охоплює моральні почуття честі, відповідальності, обов'язку, емоції, уявлення про моральне й аморальне. Тобто сталі прояви суб'єктивного, особистого ставлення людини до себе самої, інших людей, предметів і явищ, що мають для неї особисте значення, моральні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, спрямування тощо. Культура моральної свідомості, крім моральних почуттів, включає етичне мислення – особливий вид соціального пізнання, що дає можливість освоїти ціннісні властивості суспільних відносин і вчинків з погляду їх відповідності загально-прийнятим нормам.

У *моральній діяльності* закладена моральна сторона суспільної діяльності, спричинена моральними мотивами (бажанням творити добро, підкорятися почуттю обов'язку, досягати морального ідеалу), яка є результатом рівня сформованості моральної свідомості, визначає моральні відносини в колективі, характеризується, зокрема рівнем професійної освіти, стажем роботи, мотивами вибору професії.

У процесі моральної діяльності виникають *моральні відносини*, які є сукупністю залежностей і зв'язків, що утворюються між людьми (взаємодопомога, чуйність, солідарність тощо) і проявляються у формі вимог до особистості (моральна норма, відповідальність, обов'язок, совість). Усі ці елементи моральної культури особистості взаємопов'язані.

Зауважимо, що мораль формується в практичній діяльності людських мас і виражає суспільну думку. Триєдність «етика – мораль – людина» є соціальним орієнтиром у становленні суспільства й особистості. Найвища суспільна й особистісна цінність моралі полягає в її загальнолюдяності, бо ідеал моралі підноситься над вузькокласовими, вузькопрофесійними інтересами. Людське сумління не може бути сумлінням різних верст населення. Воно єдине, і моральний рівень людини не може визначатися її професією, так само, як національним походженням чи класовою приналежністю.

Отже, професійна мораль не може виступати як така, що протистоїть загальнолюдській моралі, є поряд з нею. Натомість вона є невід'ємною складовою моралі загальнолюдської, існує в її рамках і формується на її основі.

Таким чином, у професійній етиці формується система конкретних моральних норм із супутніми їм практичними правилами, які «обслуговують» певну галузь людської діяльності. Головним об'єктом діяльності в кожній із згаданих галузей є людина, котра сподівається на гуманне ставлення до себе, розраховує на повагу, розуміння, співчуття й милосердя. Такі моральні норми вважаємо професійно-етичними, оскільки їх виникнення й засвоєння визначається безпосередньо якимись інституційними умовами (освітою,

службовим становищем), а оволодіння ними забезпечується, головним чином, культурою особистості, її вихованістю, моральним потенціалом.

Зважаючи на викладене, можемо сказати, що професійна мораль конкретизує загальні моральні норми й оцінки, які визначають ставлення людини до своїх професійних обов'язків. Слід зауважити, що на відміну від моральної, правова культура професійної групи – це рівень правової свідомості, притаманний спільноті людей, що професійно займається певною діяльністю, яка потребує фахової освіти й практичної підготовки.

Моральна відповідальність лікаря за професійну діяльність, залежить від набутих якостей індивідуума, є системою певних духовних цінностей, пов'язана зі світоглядом особистості й є частиною її життєдіяльності.

Основи професійної етики, як вчення про професійну мораль, зафіксовані в моральних кодексах, що є сукупністю моральних норм і правил, які необхідно виконувати. Вони регламентують певний тип стосунків між людьми, що вважаються доцільними з точки зору виконання людиною професійних обов'язків. Професійна етика обґрунтовує необхідність саме таких моральних кодексів, тлумачить їх з урахуванням специфіки професії, її утилітарного й гуманістичного призначення. Моральні кодекси декларують моральні вимоги, вироблені раніше у сфері буденної свідомості, та охоплюють: загальнолюдські вимоги (чесність, правдивість); вимоги до фахової діяльності (професіоналізм, компетентність); вимоги, детерміновані конкретним видом професійної діяльності (збереження лікарської таємниці). Моральні засади професійної етики медиків систематизовані в Етичному кодексі лікаря України.

За А. А. Солоніциною, професійна етика регулює взаємини людей у спілкуванні. В її основу покладені певні норми, вимоги й принципи. Останні тлумачаться як всезагальні суспільні уявлення, що дають можливість тим, хто на них спирається, правильно формувати свою поведінку та дії в професійній сфері [8, с. 12]. Принципи також дають конкретному працівникові в будь-якій організації концептуальну етичну платформу для прийняття рішення, виконання дій, побудови взаємин.

Польський вчений Г. Скоровскі вважає, що етос професії є моральністю практичної поведінки певної професійної групи в конкретному середовищі й повинен оцінюватись з погляду її власного бачення. Водночас професійна етика принципово відрізняється від етосу: «Професійна етика має в собі не описовий – як у випадку етосу – а оцінювальний і нормативний підходи; а на практиці це означає, що вона займається з'ясуванням «як має бути» й «чому так має бути». Тому можна сказати, що під професійною етикою слід розуміти спробу створення найважливіших етичних норм і директив для конкретної професії, а також їх фактичних мотивацій» [9, с. 106].

Специфічним видом професійної етики є *медична етика*, яка допомагає медичним працівникам усвідомити відповідальність за життя хворого. Відносини між лікарем і пацієнтом виходять за межі звичайних міжособистісних відносин. Вони потребують не лише професійних знань

медиків, належної правової бази у сфері охорони здоров'я, а й передбачають дотримання медичними працівниками морально-етичних норм.

Медична етика вивчає специфіку моралі медичного працівника, водночас виконуючи особливо важливу роль у формуванні принципів, на яких ґрунтується моральний кодекс працівників системи охорони здоров'я. Безсумнівно не існує окремих етичних категорій щодо поведінки лікаря, фельдшера, медичної сестри чи санітарки. Етичні принципи в медицині – незмінне ціле. Хоча кожний окремий медичний фах має свої етичні відмінності, переважають всеосяжні моральні правила й загальні етичні настанови.

Медична етика має внутрішній зв'язок з компетентністю, класифікацією лікарів, медичних сестер за їхніми діловими якостями. Медична етика є сукупністю принципів регулювання й норм поведінки медиків, які зумовлені особливостями їх практичної діяльності, становищем і роллю в суспільстві. Тому принципи етики, загальної й професійної, перебувають у стані єдності та взаємодоповнення. Особливістю їх є те, що вони розглядають не тільки ставлення медичного персоналу до конкретного пацієнта, але й до здоров'я людини взагалі.

Професійна етика, як сукупність моральних принципів, пов'язаних із поведінкою людини в професійній сфері, вивчає особливості норм, принципів, понять загальнолюдських моральних цінностей, а професійна мораль конкретизує їх у певних професіях. Майбутні фахівці мають усвідомлювати відповідальність за свої вчинки, які морально оцінюються. Моральна оцінка професійної діяльності визначається за двома основними критеріями: 1) що об'єктивно дає професія для суспільного розвитку; 2) що суб'єктивно дає професія індивідові в сенсі етичного впливу на нього, оскільки різні професії мають неоднаковий моральний вплив на людей.

Предметом дослідження *професійної етики медичних працівників* є об'єктивні основи, сутність, специфіка, структура й основні функції моралі працівників медичної сфери діяльності [7, с. 201]. *Професійна медична мораль* має відповідні кодекси певних положень стосовно трудової діяльності, які сприяють виробленню в медичного персоналу здатності до моральної орієнтації у складних ситуаціях, які вимагають морально-ділових і соціальних якостей. Моральна культура медичних працівників є одним з ефективних механізмів передбачення й розв'язання суперечностей і конфліктів, які виникають у цій сфері.

Питання про принципи поведінки медичних працівників з метою забезпечення максимальної користі для хворого, їхні професійні обов'язки й організацію лікувально-діагностичного процесу розглядає *деонтологія*. Її основними завданнями є: вивчення норм поведінки медпрацівників; аналіз взаємин між медичним персоналом і хворим; усунення шкідливих наслідків неякісної медичної роботи.

Якщо медична етика оперує постулатами про лікарський обов'язок, слово лікаря, лікарську таємницю, добро й зло, іншими моральними та

філософськими категоріями й пріоритетами в охороні здоров'я, то лікарська деонтологія – це догми професійних обов'язків у медицині.

Виняткову роль для становлення й розвитку деонтологічних концепцій відіграли філософські теорії І. Бентама, І. Канта, Дж. Мілля, Д. Росса.

Термін «деонтологія» впровадив у науковий дискурс англійський філософ і правознавець Ієремія Бентам. Термін був ужитий та роз'яснений у праці «Деонтологія, або Наука про мораль», опублікованій 1834 р. [3, с. 133-134]. Він походить з гр. *deontos* – обов'язок та *logos* – навчання й визначає критерії поведінки медичного персоналу, спрямовані на максимальне підвищення ефективності медичних послуг та усунення шкідливих наслідків неповноцінної медичної допомоги. Таким чином, деонтологічна етика базується на поняттях обов'язку, правоти й законності.

Аналіз професійної деонтології спирається на три види норм: моральні як об'єкт вивчення професійної етики; деонтологічні, що передаються усно й проявляються в спілкуванні, стосунках; юридичні, вироблені в кожній країні. Таку систематизацію пропонують італійські вчені з метою з'ясування різниці між деонтологією та етикою.

Завдання курсу «Деонтологія» полягає в озброєнні студентів знаннями з професійної етики медиків і медичних психологів. Знання деонтології вважається підґрунтям для вивчення інших програмових дисциплін у галузі охорони здоров'я. Крім того, деонтологічні знання формують особистість, прищеплюють інтерес до найвищих життєвих цінностей, розвивають моральну свідомість.

Специфіка *деонтологічної культури* майбутнього лікаря визначається своєрідністю діяльності, широким спектром функцій, що ним виконуються. Саме тому рівень розвитку деонтологічної культури доцільно розглядати як один з головних результатів навчально-виховної роботи, що пов'язана з професійною підготовкою.

Отже, деонтологічна культура у всій свої складності й багатомірності виступає як предмет, засіб і результат діяльності, у процесі якої засвоюються й розширюються певні категорії цінностей. Її можна розглядати також як ступінь присвоєння особистістю певних цінностей, закладених у професійному й духовному досвіді розвитку медицини. Одночасно деонтологічна культура є системою норм і вимог суспільства до всіх напрямів діяльності лікаря. Вона опосередковано зумовлена реальними суспільними відносинами, їх мораллю, має об'єктивний зміст, соціальну основу, їй притаманні специфічні закономірності. Як інтегрована якість особистості майбутнього лікаря деонтологічна культура в процесі професійної підготовки виражається в потребі самовдосконалення й самовираження в умовах подальшої професійної діяльності, стає мірою оволодіння фахом.

Для вивчення етичних аспектів проблемних ситуацій у сучасній медицині використовують також термін «*біоетика*», який увів у науковий обіг у 1971 р. американський онколог В. Р. Поттер. Біоетика бере свій початок в англо-

американській правовій традиції, серед принципів якої центральне місце займає «повага до автономії та прав особистості».

Предметом вивчення біоетики як науки є людська поведінка в біолого-медичній галузі, а також у сфері охорони здоров'я щодо моральних норм і цінностей [5, с.54]. Саме біоетика встановлює межі допустимого втручання в процеси людського життя та смерті під дією новітніх біомедичних технологій. Зокрема у випадках штучного запліднення, абортів, стерилізації, визначення смерті людини (смерть мозку), евтаназії, трансплантації органів тощо.

Таким чином, медична етика поєднує в собі деонтологію та біоетику, моральними характеристиками яких є гуманність, професійний обов'язок, законність, терпимість, чесність, тактовність, відданість, моральність, благодійність, толерантність, захист життя, етичні цінності тощо.

Отже, морально-етична складова професійної культури медичного працівника забезпечується медичною етикою, яка досліджує об'єктивні основи, сутність, специфіку, структуру й основні функції моралі працівників медичної сфери. У її складі виділяються біоетика і деонтологія, які встановлюють певні етичні норми та моральні цінності медичної професії не тільки в суто професійному, а й у морально-особистісному сенсі.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми дослідження свідчить, що розвиток професійно-етичної культури майбутнього медика та сформованість її цінностей безпосередньо пов'язані з розкриттям інтелектуальних та духовних потенцій людини. Набуття професійних цінностей проявляється в діяльності, як характеристика індивіда, що засвідчує максимальний ступінь розвитку його особистісних і професійних якостей та властивостей.

Цілеспрямоване й організоване досягнення якостей моральної свідомості та поведінки, формування моральних почуттів і переконань, вироблення звичок моральної поведінки, у тому числі в професійній сфері, відбувається в процесі формування моральної сфери особистості. Професійно-етична культура пронизує всі компоненти професійної та духовної сфери медичного працівника та є показником ступеня досконалості медичного обслуговування в організаційному, психологічному, етичному, естетичному та інших аспектах.

Yuliya Kolisnyk-Humenyuk, Vasyl Humenyuk

THE INTERDEPENDENCE OF PROFESSIONAL CULTURE AND PROFESSIONAL ETHICS IN THE PROCESS OF FORMATION OF PROFESSIONAL AND ETHICAL CULTURE OF MEDICAL SPECIALIST

On the basis of methodological, psychological and pedagogical aspects of professional culture of health workers proved its moral and ethical component, revealed its role in the development of professional and ethical qualities of future physicians. Found out the requirements for professional and ethical culture of health workers and found interdependence professional culture and professional ethics in the formation of professional and ethical culture healthcare professional.

Keywords: medical education, professional and ethical culture, health worker, ethics, bioethics.

Список використаних джерел:

1. Библер В. С. От наукоучения — к логике культуры : два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. — М. : Политиздат, 1990. — 413 с.
2. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій ; [пер. з фр. В. Підмогильний]. — К. : Основи, 1994. — 416 с.
3. Ермаков В. С. Бентам И. // Справочник по истории философии : хронологический, персонифицированный / В. С. Ермаков. — СПб. : Союз, 2003. — С. 133—134.
4. Кант И. Критика практического разума. Сочинения в шести томах / И. Кант ; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. — М., «Мысль», 1965. — Т. 4., Ч. 1. — 544 с.
5. Колісник-Гуменюк Ю. І. Формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців у процесі гуманітарної підготовки в медичних коледжах: монографія / Ю. І. Колісник-Гуменюк. — Львів : «Край», 2013. — 296 с.
6. Локк Дж. Мысли о воспитании / Дж. Локк // Педагогическое наследие. — М. : Наука, 1987. — С.140—147
7. Нарижный Ю. А. Введение в этику : учеб.-метод. пособие / Ю. А. Нарижный. — Дніпропетровськ : ВАТ «Дніпрокнига», 2005. — 447 с.
8. Солоницына А. А. Профессиональная этика и этикет : учебн. / А. А. Солоницына. — Владивосток : изд-во Дальневост. ун-та, 2005. — 200 с.
9. Skorowski H. Moralność społeczna. Wybrane zagadnienia z etyki społecznej, gospodarczej i politycznej / H. Skorowski. — Warszawa : Wydawnictwo Salezjańskie, 1996. — 252 s.